

EPIZÓDOK A NAGY HÁBORÚBÓL

JENEY ÉVA

A MEGOSZTÓ ÉS A MEGOSZTHATÓ MÚLT

FELJEGYZÉSEK A FRANCIA INTERNÁLÁSRÓL

„[...] az első világháború a maga egyedi jellegzetessége folytán először (s utoljára) nyújtott alkalmat, hogy az addig évszázados rendi elszigeteltségben elkülönült magyar társadalom különböző csoportjai végre testközelből találkozzanak egymással, s félreismerhetetlenül megismerhessék egymást. Még ugyan a Monarchia keretein belül, de már az elkülönülési folyamatok jegyében. A frontok, lövészárkok, elfoglalandó magaslatok, városerődök, roppant csatamezők terepén változó szerencsével, de egyforma véres áldozatokkal hullámzó események sodrában – amelyeknek leitmotívjai alig különböztek attól, hogy Przemyslben, Doberdón, a Kárpátokban vagy a zimonyi Dunaparton zajlottak, később pedig a hadifogolytáborokban Szibériában, vagy az Atlanti-óceán egy kis szigetén, Noirmoutier-ban – a magyar társadalom különböző rétegei vívták egészen másfajta élethalál- vagy azzal egyenlő hatalmi harcukat: nevezetesen melyik rétegének az érdeke, szava, ízlése legyen majd a győztes az úgynevezett normális állapotban, azaz az úgynevezett békében – bármekkora is legyen az a terület, az a népesség, amelyen ez a dominancia érvényesülhet.”¹

Az első világháború gondolatához a köztudatban csaknem száz év múltán is elsősorban a győzelem és a veszteség képzetköre társul. A róla szóló mesét a front, azaz a győztes katona vagy a vesztes szegénylegény főhős középontba állításával mondja a közbeszéd. A győzelem és vereség aszimmetrikus ellenfogalmaival írták a legtöbb háborús vagy háborúellenes történelmi és irodalmi elbeszélést is. Francia nyelvterületen nagyjából az 1990-es évek második felétől számolhatunk valamiféle fordulattal. Az áttörést Jean-Claude Farcy 1995-ös *Les camps de concentration français de la première guerre mondiale* című könyve jelentette. Farcy szinte kizárólag a különböző internálólhelyeken föllelhető adminisztrációs forrásokra, az internálást szabályozó rendelkezések és civilek dokumentumainak levéltári anyagaira, továbbá két irodalmi műre, Kuncz Aladár *Fekete kolostorára* és a mifelénk inkább költészetéről ismert Edward Cummings (e. e. cummings) *The Enormous Room*² című könyvére támaszkodott a francia kormány internálási politikájának és az internáltak életkörülményeinek vizsgálatakor. Munkájának hatására születtek később egyéni monográfiák és tanulmányok a különböző internálótáborokról. Ennek a fordulatnak a során elsősorban a történészek nézőpontja a háború tár-

sadalomtörténetének kérdéseiről a hátszágéira, a háború kultúrtörténetére váltott, a főhős szerepét pedig a katonák helyett másokra osztották. Így került reflektorfénybe a háború és tudomány, háború és orvoslás, háború és irodalom, háború és civilek kapcsolata. A nézőpontváltás következtében teljesebbé válhat a kép, s a teljesebb kép talán segíthet a második világháború eseményeinek feldolgozásában is. Különösen érvényes ez a magyar kultúrára, amelyben még ma is a Trianon névvel jelölt kérdéskomplexum hívószava az első világháború. A háború kultúr-, mikro- és irodalomtörténeti vizsgálata a Trianon-sokk új, eddig kellő figyelemben nem részesült oldalait is megmutathatja: például a civil internálás háttértörténetét.

A civil internáltak, szűk értelemben az önhibájukon kívül hadifoglyokká vált *idegenek* története fontos része ennek a képnek. Civil hadifoglyok mindenütt voltak. Amikor Gavrilo Princip elsütötte fegyverét, Európa-szerte igen sokan tartózkodtak szülőföldjüktől távol. Szép számmal rekedtek polgárok Németországban, Franciaországban, de voltak idegen internáltak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében is.

Ez az írás a franciaországi civil internálás néhány kérdésével foglalkozik. Kiindulópontja a *Fekete kolostor*, amely nemcsak a magyar történelem és irodalom, de a francia-magyar kapcsolattörténet szempontjából is kiemelkedő jelentőségű mű. Szerzője a szerkesztő, kritikus és műfordító, mégis leginkább egykönyves íróként ismert Kuncz Aladár az első világháború kitörésekor, immár sokadik franciaországi vakációján, éppen egy bretagne-i faluban mulatja idejét. Így vált több hasonló foglalkozású társával (Németh Andor, Bárczi Géza, Lakatos Imre, Rab Gusztáv) együtt az ellenséges hadviselő állam polgáraként *nemkívánatos elemmé* (*éléments indésirables*), civil internálttá, a német megszállókkal azonos néven, *boche*-ként is gyakorta emlegetett hadifogollyá előbb Noirmoutier kastélyában, majd Ile d'Yeu szigetén. Más franciarajongó magyar értelmiségiek is voltak civil hadifoglyok Franciaország különböző táboráiban, például Rippl-Rónai József vagy a Voltaire-, Camus-, Marcel Proust-fordításairól ismert Gyergyai (Szegő) Albert. Az internálás tapasztalatát több tízezer, többféle foglalkozású és nemzetiségű (német, osztrák, cseh, lengyel, török és más) sorstársukkal együtt éltek meg. Kuncz 1919 tavaszán térhetett csak *haza*, „egyik fájdalomból a másik, sokkal nagyobb fájdalomba”,³ s vált a főhatalomváltás után többségiből kisebbségivé lett irodalom és kultúra jelentős személyiségévé Kolozsvárt 1923-tól 1931-ben bekövetkezett haláláig. Könyvének, a *Fekete kolostornak* 1931-es megjelenése nem volt például Markovits Rodion *Szibériai garnizonjához* mérhető világsiker, de átütő volt, és időben is tartósabbnak bizonyult. Időnként peremhelyzetbe került, de teljesen sosem szorult ki a kánonból. Az első pillanattól jelentős műnek minősítették, és nem képezte vita tárgyát, hogy populáris avagy magasirodalom-e. Természetesen az irodalomszervező Kuncz figurájától sem volt független ez az értékelés. A mű közvetlenül írójának halála előtt jelent meg, aki beteg-

ágyán vehette kezébe, és még tudomást szerezhette Babits, Kosztolányi, Móricz, Áprily vagy Emil Isac értékelő elismeréséről. Ezek közül itt csak egyet idézek, Babitsét, amely rámutat arra, miért is olvassák a könyvet kordokumentumként és irodalomként mind a mai napig. „Napló-érték: följegyzések és emlékiratok állnak előttünk. De ez a napló-érték nem csorbítja a regényértéket. [...] Nem a témából adódik, nem a véletlen valóságból: hanem abból, ahogyan azt az író magában földolgozta és könyvvé érlelte, az író művészetéből. [...] Nagy részben a művészi megalkotásnak kell tulajdonítani, amelynél fogva Kuncz Aladár műve magasan kiemelkedik a háborús riportkönyvek dokumentum-sorából, s a legmélyebb értelemben vett regényirodalomhoz csatlakozik, akár a *Holtak Háza*.”⁴

A *Fekete kolostor* a franciaországi civil internálás történelmi és fiktív elbeszélése. Ezen túl beleilleszthető az első világháborút, a fogságtapasztalat élményét, de – amint egyik francia méltatója 1937-ben írta – a Kafka-féle „bebörtönzési mítoszt” általában megjelenítő művek sorába is. Itt és most dokumentumként, az internálótábor világának illusztrálásaként idézem, mint tették sokan, gyakorlatilag a megjelenése óta.

A francia internálás történetének néhány mozzanata

Megkérdeztem, hogy milyen az az internálás?

Sohasem fogom elfelejteni, ami erre történt. Két kezét felemelte, mint ha valamit eltávolítana magától: a feleletet vagy az internálás gondolatát?... Azután nagyon szomorú s egyben irányomban résztvevő arcot vágott, és csak annyit válaszolt:

– O, ça!⁵

Valamit tudhatott vagy legalábbis sejthetett az internálás természetéről a francia hivatalnok, aki Kuncz Aladár elbeszélőjének kérdésére az *Ó, az!* fordulatba sűrítve fejezte ki részvétét és szánalmát. Azt mindenképpen, hogy sok jót nem jelent.

A nagy háború internálási intézménye általában a kubai és dél-afrikai gerillákkal szembeni gyakorlatot folytatta. „A táborok ékesen bizonyítják, hogy a háború a 20. század elején totálissá vált, a haderőt és civileket egyként érintette.”⁶ Az internálótáborok létrehozása valóban a háborús szellem széleskörű eluralkodását jelzi. Ha nem is a fronton, de a civilek is saját bőrükön tapasztalták meg ezúttal a háborús erőszak következményeit. Az internáltak (gyerekek, nők, férfiak) természetesen a végeken voltak elkülönítve, helyzetük minden szempontból marginálisnak mondható, mellékszereplői voltak a nagy háborúnak, olyanok, akik „sem fronton, sem utóhadban, hanem *má-sutt*” küzdöttek.⁷ De mivel az első világháború civil internáltjait, legalábbis az

életkorilag megfelelő férfiakat mindenekelőtt abban kellett megakadályozni, hogy saját országuk háborús elvárásainak eleget tegyenek, nagyon is elővigyázatosan, óvatosan és folyamatosan felügyelték őket. Peremhelyzetük ellenére paradox módon a nemzetközi figyelem középpontjában álltak, a hadban álló országok megtorlási játékának (*jeu de représaille*) bábfiguráiként, s így a Vöröskereszt, de a semleges országok látóterébe is bekerültek. Főleg miután nyilvánvalóvá lett, amire senki nem számított, hogy a háború nem lesz rövid.

„Ne áltassák magukat. Törődjenek bele sorsukba. A háború sokáig el fog tartani”⁸ – jósolja Kuncz regényében a civileknek Noirmoutier-ba érkezésükkor egy tengerésztiszt, aki akár „hat hónapban” mérte a hosszúságot, s aki állítólag azért mondott le tisztéről, mert nem értett egyet a polgári hatóságok civilekkel szemben gyakorolt bánásmódjával. De a vihar elmúlására többször hat hónapot kellett várni. A háború minden várakozást megcáfolva hosszúra nyúlt, s időtartama miatt is válhatott totálissá, amennyiben totálison azt értjük, hogy a részt vevő országok lakosságának összességét érintette.

Az európai társadalmak háborús időkben általában kétféle magatartást írtak elő és tanúsítottak a külföldiekkel, az idegenekkel szemben: vagy kiutasították őket az ország területéről, vagy meghatározott helyeken gyűjtötték őket össze, *koncentrálták* annak az országnak a határain belül, ahol éppen tartózkodtak. Az első eljárás, noha barátságtalannak tetszik, hiszen a vendéglátás vagy a szabad tartózkodás jogára fittyet hány, végső soron mégis tiszteletben tartja az egyéni szabadságjogokat, míg a második esetben az számít leginkább mérvadónak, hogy az ellenséges haderőt megfosszák mozgósítható *elemektől*, annál is inkább, mivel ezek az *elemek* jól vagy legalább elég jól ismerhetik azt az országot, amellyel hadviselőként szemben állnak. A nagy háború idején Európában a hadviselés módját és a hadifoglyok státuszát elvileg a genfi (1906) és a hágai (1907) egyezmény szabályozta. (A hadviselés szabályait azóta is hágai és genfi jogra osztják. A hágai jog a *jus ad bellum* elvéből, a háborúindítás legitimitásából indul ki, és ennél fogva abból, hogy a hadműveletek során milyen elveket kell a parancsnokoknak és katonáiknak szem előtt tartaniuk. A genfi jog a háború áldozatainak védelmére összpontosít, s a védett személyek jogait foglalja össze. A hágai és genfi jog a *jus in bello*, a hadviselés során alkalmazandó szabályok együttesét jelenti.) A hadviselők azonban gyakorlatilag a kölcsönösség, a *viszonosság* feltételeinek szem előtt tartásával, magyarázatként önkényesen, hellyel-közzel rögtönözve alakították ki a szabályokat, akár csak a gyűjtőhelyeket. A hatóságok ugyanis nem voltak naprakészek az összegyűjtött civilek elhelyezését illetően. Lassan alakult ki a *rend*. A Franciaország területén, zömmel Párizsban átmenetileg vagy hosszasan tartózkodó civileket vidékre, a frontvonalától a lehető legtávolabra szállították. A korabeli francia dokumentumokban elsősorban osztrák-németekként (*austro-allemands*) emlegetett személyeket (később az osztrák-magyar, *austro-hongrois* kifejezés is előfordul) és az elzász-lotaringiaiakat

a mozgósítás augusztus 5-i pillanatától⁹ kezdve Luçon, Fonteny-le-Comte, La Roche-sur-Yon, Ile d'Yeu és Noirmoutier helységekre internálták. Vendée megye egy volt a francia megyék közül, ahol az első világháború kitörése után civileket gyűjtöttek össze. Korabeli dokumentumokból megállapítható, hogy a megyeszékhelyen, La Roche-sur-Yonban már 1914 februárjától tudták, hogy a mozgósítás tizenharmadik, illetve tizennegyedik napján mintegy háromezer idegen érkezik majd Párizsból, sőt épületeket is kijelöltek elhelyezésükre.¹⁰ Az idegenek áradata mégis felkészületlenül érte a hatóságokat.

Eleinte teljesen eltérő társadalmi helyzetű és különböző nemzetiségű személyek kerültek egy táborba, mint például Sables d'Olonne-ba, ahova németek, magyarok, osztrákok, elzász-lotaringiaiak, lengyelek, csehek, erdélyi románok, szerbek, szlovénok, horvátok¹¹ kerültek, de akadt köztük „néhány magyar, egy francia hölgy német férje, vagy néhány frankofil érzelmű, lengyel származású osztrák is, akiknek megengedték, hogy szállodában lakhasanak”.¹² Az, hogy valakinek fia vagy férje francia zászló alatt vonult harcba, tartózkodási engedély megszerzéséhez általában elégségesnek bizonyult, de önmagában nem volt feltétlenül elegendő ahhoz, hogy ne kelljen táborba vonulnia. Általában azoknak engedélyezték, hogy úgymond szabadon, a városban lakjanak, akiknek frankofil érzelmei *őszintének* bizonyultak. Az érzelmek őszinteségének mértékét pedig a hatóság tiszte volt megállapítani.

Az első világháború francia internálási politikájának általános kiindulópontja az a megállapítás volt, hogy az idegen általában gyanús, tehát minden idegen gyanús. Már 1913 elejétől kezdve dolgozott a francia kormány az idegenekkel szemben egy esetleges háború idején gyakorlandó magatartás tervén. Ennek a tervnek jogi alapját az 1849. augusztus 9-i törvény 9. szakasza jelentette, amely a katonai hatóságoknak lehetőséget biztosított arra, hogy az ostromállapot sújtotta területekről mindenkit eltávolítsanak, akinek lakhelye nem az illető helyen van. Az idegenekkel való bánásmódra vonatkozó terv tulajdonképpen ennek a törvénycikknek az általános kiterjesztése volt. Megvalósításához a mozgósítás napjától kezdve szó szerint ragaszkodtak.

„Nemzetiségre való tekintet nélkül, minden idegennek jogában áll elhagyni Franciaországot az általános mozgósítás napjának végéig (24. órájáig). A mozgósítás napjának folyamán a még közlekedő vonatokat vehetik igénybe a szabad helyek függvényében... Azok az idegenek, akik valamely tengeri kikötőn keresztül óhajtják elhagyni Franciaországot, bármely hajóra felszállhatnak, amely a mozgósítás napjának utolsó órája előtt indul.”¹³ Akiknek nem sikerült az első huszonnégy órában elutazniuk, vagy akik más okok miatt a háborús állapot teljes időtartamát Franciaországban kívánták eltölteni, jelentkezniük kellett a kerületi rendőrkommisszariátusokon vagy tartózkodási helyük polgármesteri hivatalában „a mozgósítás második napján, ahol személyi azonosságuk megállapítása után tartózkodási engedélyt kapnak”, melynek birtokában írásbeli kérvény alapján elvileg elhagyhatták az országot

valamely semleges állam határán keresztül. A várakozás idejére tartózkodási engedély (*permis de séjour*) és fényképes menetlevél (*laissez-passer*) birtokában kell lenniük – írta elő a rendelkezés, amelynek szövegét az általános mozgósítást hírül adó plakátok mindegyike mellé kiragasztották.

Az idegenek tehát elhagyhatták volna Franciaország területét a mozgósítást követő első huszonnégy órában, ha a még közlekedő vonatokon jutott (volna) számukra hely,¹⁴ vagy éppen eljuthattak (volna) huszonnégy óra alatt olyan kikötőbe, amelyből még a mozgósítás huszonnegyedik órájáig indult hajó. Akiknek pedig ez nem sikerülhetett, azok semmiképpen nem maradhattak a feltételezett háborús zónákban, az ország északi és keleti részein. Fokozott figyelmet szenteltek az *osztrák-németeknek*. Az 1914. évi 2-es számú dekrétum második és harmadik cikke kifejezetten a németek és az Osztrák-Magyar Monarchia polgárainak sorsát tárgyalja, noha ekkor az internálásra még semmi nem utal. Azt olvashatjuk benne, hogy ezek az állampolgárok vagy elhagyhatják az országot, vagy meghúzódhatnak valahol a belső vidékeken, ahol lehetőség szerint akár munkát is kaphatnak.¹⁵

Az idegenek ezzel szemben azt tapasztalták, hogy a falragaszok nem fedik a valóságot.

Sokan megvádolhatnák a francia kormányt, mert már augusztus másodikától kezdve tömegesen zárt be osztrák–magyar alattvalókat, holott a háború megüzenése Franciaország és a kettős monarchia között csak két héttel később történt meg. Erre én is azt mondom: *à la guerre, comme à la guerre!* Ez a háború-üzenetváltás úgyis biztosra volt vehető már az első napokban. Ilyen formalitások miatt érthető, hogy a francia kormány egy pillanatig sem habozott.

Más kérdés azonban, hogy ezt az elzárást miképpen hajtották végre.

A francia kormány az ellenséges államok alattvalóinak internálására úgyszólván a háború lehetősége felvetődésének első pillanatában gondolt. Előre el volt határozva, hogy Párizsnak katonailag megerősített területén kívül (*camp retranché*), különböző délvidéki erődítményekben és középületekben zárják el őket. E célra megfelelő nyomtatványokat is készítettek (*feuille d'évacuation*). Elkészültek már előre, feltevésem szerint július harmincadika előtt azok a plakátszövegek, amelyekben az összes idegeneket jelentkezésre hívják fel, köztük az ellenséges államok alattvalóinak bejelentik, hogy internálni fogják őket addig, amíg a mozgósítások lefolynak, azután pedig azokat, akik kívánják, semleges államba szállítják. Ezt az ígéretet, amelyet sohasem tartottak meg, Viviani akkori miniszterelnök és Poincaré köztársasági elnök jegyezték alá.

Felteszem, hogy ezek a plakátszövegek még akkor készültek, amikor a francia kormány nem volt elszánva rá, hogy az ellenséges államok alattvalóit összefogja és becsukolja, tehát július harmincadika előtt. Ugyanis

az ezt az időpontot követő napokon döntött úgy a francia minisztertanács, amint azóta az akkori hadügyminiszternek a *La France* című folyóiratban megjelent feljegyzéseiből kitűnik, hogy „az embertelen tettet”, amelyért az azelőtti minisztertanács többségi véleménye szerint „a történelem felmentést Franciaországnak sohasem fog adni”, mégiscsak elköveti, s az ellenséges államoknak Franciaországban tartózkodó alattvalóit becsukhatja, mert ezzel a fogással mintegy egész hadtestet fáradtság nélkül ejt fogságba. Ez az elhatározás tehát már kész volt, amikor Viviani és Poincaré aláírásával megjelent az ígéret a semleges államokba való szállításról. Felteszem – ismételten mondom –, hogy ez a minisztertanácsi határozattal ellenkezésben levő ígéret csak azért jelent meg, mert talán a plakátszövegek már előre ki voltak nyomtatva.

De akárhogy is van a dolog, kétségtelen az, hogy a francia kormány, jóllehet előre elhatározta az internálást, mégis semmi vagy nagyon kevés előkészületet tett, a vármegyei prefektusoknak a bánásmódra és elhelyezésre vonatkozólag hiányos utasításokat adott ki, úgyhogy azok a szerencsétlenek, akik már negyedikén indultak el, s az őket augusztus hó tizenötödikéig naponként követő transzportok a rossz elhelyezés miatt betegségnek, mindenféle erkölcsi és testi szenvedésnek voltak kitéve. Az első pillanattól fogva elzárták őket, sokszor még szigorúbban, mint a fegyenceket, s úgy jártak el velük szemben, mintha kémek lettek volna, vagy nem tudom én milyen, francia államellenes cselekedeten kapták volna rajta őket.¹⁶

Nagyjából a mozgósítás évfordulóján az Egyesült Államok nagykövetéhez intézett petíciójában egy noirmoutier-i osztrák bizottság így idézte föl az egy évvel korábbi eseményeket: „Mindazonáltal ismeretes, hogy azért rekedtünk Franciaországban, mert az 1914. augusztus 2-án Párizsból a határok felé induló vonatokat, amelyeket a fent nevezett falragasz hirdetett, lehetetlen volt megközelítenünk, továbbá azért, mert augusztus 2-től kezdve majdnem foglyok voltunk.”¹⁷

Az internáltak emlékezetében mindvégig élénken élt a beváltatlan francia ígéret. Egy Ile d’Yeu-i osztrák–magyar bizottság az Egyesült Államok nagykövetségéhez intézett levelében, 1915 júliusában még mindig az ígéret beváltásának elmaradását nehezményezi: „Minthogy nem hihetjük azt, hogy mindössze papírcafat lett volna, még mindig arra várunk, hogy a kormány tartsa be a szavát.”¹⁸

Az osztrák–magyar alattvalókat a huszonnégy óra elteltével tehát haladéktalanul az ország nyugati részére fuvarozták állatszállító vasúti kocsikban, s onnan osztották őket szerte további központokba. Az osztrák-németeket, különös tekintettel azokra, akik Párizsban tartózkodtak, előbb *osztályozó*, majd *menekültközpontokba* (a későbbi internálótáborokba) vitték. 1914 nyarán a fran-

cia hatóságok tárgyaltak az osztrák–magyar és német konzulátusokkal honpolgáraik hazatérésének ügyében, de a hazautaztatást nem sikerült elérni.

Konzulátusunk [...] a napok óta nyugtalankodó osztrák és magyar alattvalókat mindig azzal bocsátotta el, hogy elutazásra lesz még bőven idejük. [...] Bezzeg most, amikor félórai lökdösés s a konzulátus portásának erőszakos félretaszítása után feljutottam a konzulátus helyiségeibe, a napok előtti nyugodtságnak híre-hamva sem volt. [...] Sápadtak és tehetetlenek voltak. [...] A konzulátuson azt hitték, hogy a francia kormánytól vonatot kapnak az osztrák–magyar alattvalók részére. A tömeg azért várakozott az épület előtt, hogy a vonat indulásáról értesítsék. Délután három órakor megjelent az erkélyen a konzul, és bejelentette, hogy tárgyalni indul a kormánnyal a vonatok dolgában, s félóra múlva megjön a válasszal. [...] Délután hat óra felé megjelent újra az erkélyen. Sápadt, összetört volt. A hangja remegett. Előre láttuk, hogy nincs eredmény. [...] – Most már önök itt maradnak a francia hatóságok kezében – fejezte be a konzul. – Teljesítsék, amit ezek a hatóságok elrendelni fognak. Én remélem, hogy a franciák a háború parancsoló szükségéi közepette se fogják elfelejteni a humanizmus szent parancsait.

Az első vágányon vár már ránk az állatszállító kocsik hosszú sora. Sokan álldogálnak a vasúti kocsik előtt, s méregetik a magasságot, ahová mászniuk kell. A széttolt ajtószárnyak résén át sötétség ásít ki, és sápadt arcok körvonalai láthatók. Mégis rá kell szánni magunkat, hogy valamelyik kocsiba felmásszunk. Bizonyára nem fényűző utazás lesz ebből, de nem csodálkozunk rajta, hogy a nagy felfordulás napjaiban nekünk csak ilyen állatszállító kocsik jutottak, amelyben sem szalma, sem padok nem voltak. [...] Másnap este hat óra felé megérkeztünk Périgueux-be. Csak itt derült ki, hogy mi történt velünk. Párizsban önszántunkból felültünk a vonatra azért, hogy a périgueux-i állomáson letartóztassanak. A falragaszok fenyegetései és a semleges államba való szállítás ígéretése, az igazoló rendőrhatalóságok nyers fellépése, mindez azért történt, hogy rendőri vagy csendőrségédkezés nélkül magunktól menjünk el internálási helyünkre, ahol a helyi rendőrhatalóságok letartóztattak, őrizetbe vettek.¹⁹

Ezeket az első intézkedéseket és csoportosításokat mégsem lehet még tulajdonképpen értelemben vett internálásoknak tekinteni. Egyelőre, legalábbis augusztus hónapban még az 1913-as körlevelek és rendelkezések értelmében *menekülttáborok*ban helyezték el az idegeneket. Kuncz elbeszélésének Périgueux-jében a Dépôt Laes még az 1913-ban előírt politika szellemében működött, bár az ottani életforma már igencsak hasonlított a totális intézményekére. 1914 szeptemberében látott aztán napvilágot egy sor olyan szigorú

intézkedés, amely már egyértelműen az internálási politika életbe lépését jelentette. Szeptember 1-jei körlevelében a belügyminiszter gyakorlatilag előírta az internálást. Ebben a körlevélben olvasható, hogy a felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó, az esetleg mozgósítható, az „akár nemzeti, akár közjogi szempontból gyanús” idegenek, továbbá az örömlányok nem távozhatnak el Franciaország területéről semleges országhatár felé, és nem hagyhatják el tartózkodási helyüket sem. Továbbá egyetlen német polgár sem mehet el, és az osztrák állampolgárok is kizárólag akkor, ha a belügyminisztertől erre engedélyt kapnak. Szeptember 1-jétől minden mozgósítható, fontosnak számító *osztrák–német* és az örömlányok is foglyoknak számítanak. A nők, gyerekek és öregek elvben szabadok, de az ország területét ők sem hagyhatják el. Szeptember 12-én pedig gyakorlattá lépett elő az az elv, amelynek megfelelően a főt említett *elemeket* a szigeteken, félszigeteken, tengerparton kell elhelyezni, a kiskorúakat és nőket pedig kölcsönösség alapján haza lehet engedni. Az egy hónappal későbbi, 1914. október 1-jei keltezésű körlevél gyakorlatilag ugyanezeket a tételmondatokat ismétli meg, azzal a kiegészítéssel, hogy mindez az asszonyokra, gyerekekre és idősekre is vonatkozik. Az internálás tehát elkezdődött. Volt, hogy a menekülttábor vált internálótáborrá, de többnyire újabb gyűjtőhelyekre szállították az idegeneket. A táborok felügyeletét a háború egész idejére Constantin felügyelőre bízta. Október elején az ő javaslatainak megfelelően szabályozták a fogság intézményét: nemek szerint különítették el a polgárokat, kijárási tilalmat rendeltek el stb.

A háború kitörésének előestéjén francia földön tartózkodó német és osztrák állampolgárok legnagyobb része tehát az 1914-es év végére különböző internálótáborokban találta magát. Az ettől kezdve fogolyként kezelt személyek sorsa, a rájuk vonatkozó szabályok általános alkalmazása időnként még a táborok vezetőit is zavarba ejtette. Ile d'Yeu adminisztrátorának egyik jelentésében például a P. testvérekről olvashatunk, akik „körülbelül harminc éve laknak Franciaországban... Mindketten internáltak egy-egy – 16 és 7 éves – gyerekükkel. Charles és Georges soha nem járt Ausztriában, egyetlen szót sem tudnak németül. Könnyedén, némi, a párizsi Faubourg²⁰ munkásaira emlékeztető hangsúllyal beszélnek franciául, egy testvérük a francia zászló alatt harcol (a Légióban). Mindketten be akartak állni szeptemberben, de nem találták őket alkalmasnak. Jó fiúk, engedelmesek, nyíltak és beszédesek. Leveleikben egyáltalán nem rokonszenveznek a németekkel, követve ebben testvérük példáját.”²¹

Elvértve akadt olyan intézkedés is, amely *némely* idegenek sorsán volt hivatott könnyíteni: egy október 10-i körlevél lehetséges szabadulást ígért lengyel, cseh, horvát, szerb, román, bosnyák nemzetiségű osztrák állampolgárok, illetve azon osztrák–német családok számára, akiknek fia a Légióban szolgál. Továbbá a rossz egészségi állapotban lévő gyerekek és nők, a francia származású, de német férjhez ment asszonyok számára, akiknek testvére

vagy szülője a francia hadseregben szolgál. A legfontosabb szempont, amely az idegenek helyzetén könnyíthetett, ezúttal is frankofil érzelmeik őszintesége volt.

Az internálás szempontjából sajátos elbírálás alá estek az elzász-lotaringiaiak, akiknek három kategóriáját különítették el a hatóságok: a *vélhetően francia érzelmű*, a *bizonytalan magatartású* vagy *kétséges érzelmű* személyeket, illetve azok csoportját, akiknek „magatartása és viselkedése súlyos kívánnivalókat hagy maga után”. Az ostromállapot sújtotta megyék területéről el kellett távolítani a nemkívánatos elemeket, ebből pedig egyértelműen következett, hogy valahol össze kell őket gyűjteni. Az osztrák-németeket, a tisztázatlan eredetű és kérdéses érzelmű elzász-lotaringiaiakat szállították a *dépôts de triage*-nak nevezett osztályozó (rendező) depókba – sőt a gyanús vagy semleges franciákat is –, ahol egy bel- és hadügyminisztériumi vegyes bizottság volt hivatott további sorsukról dönteni. A további sors lehetett akár a szabadulás is, de leginkább a felügyelet alá helyezést és az internálást jelentette. A *rendező depó* tehát az internálótábor előszobájának bizonyult.²² Minden nemkívánatos *elem* eltöltött legalább néhány hetet, tehát viszonylag rövid időt ilyen, a sorsát *rendező* helyen. A legtöbb tábor az úgynevezett osztrák-németekkel töltötték meg, akiket 1914 elején négy kategóriára osztottak. Mindenekelőtt egy csoportba sorolták a jómódú és tanult személyeket, akik ebbéli rangjuknál fogva a hatóságok szerint több figyelmet és értelemszerűen szorosabb felügyeletet igényeltek. A legfontosabb csoportot a mozgósítható személyek, egy másikat az előző két ismérvnek meg nem felelő, nemzeti szempontból gyanús elemek és a köztörvényesek alkották. Maradtak még a prostituáltak, akiknek külön depóba kellett kerülniük. Szeptember végén a nők, gyermekek és öregeberek a Németországgal kötött kölcsönös egyezmény előírásainak megfelelően elhagyhatták Franciaországot. Más kérdés, hogy nem minden német akarta vagy tudta ezt megtenni. Az elzász-lotaringiaiak számára háromféle depót hoztak létre. Két könnyítettet: az inkább menekülttáborok működésére emlékeztető szabad (Ornans, Annonay, Angers), illetve a felügyelt depót (Viviers, Luçon), ahol a szabadság ismérve az volt, hogy napközben viszonylag szabad életet élhettek (noha például a kabarékat nem látogathatták), az éjszakát viszont bent kellett tölteniük. *Igazi* internálótábornak Ajain (Creuse) és Précigné (Sarthe) bizonyult, ide kerültek a gyanús elemek. Ugyancsak gyanús, elsősorban belga és orosz idegenek kerültek Alençon táborába 1917-ben. A Monarchia nem germán származású nemkívánatosait is szabadabb, de büntetődepókban helyezték el. Felügyelt szabadságot élveztek Languieux (Côtes-du-Nord) és Moissac (Tarn-et-Garonne) internáltjai, míg a katonai erődökben, Ile de Groix-n, Noirmoutier-ban vagy Saint-Tropez-ban jóval szigorúbbak voltak a feltételek, nehezebbek a körülmények. A különböző internálótáborokba az osztályozó, rendező depókból érkeztek a nemkívánatosok, a legfontosabbak La-Ferté-Macé, Fleury-en

Bière és a besançoni Bellevaux voltak. Mindenki idekerült, aki a katonai hatóságok és a fővárosi rendőrprefektúra szemében gyanúsnak és nemkívánatosnak bizonyult. Azok is itt találták magukat, akik megkíséreltek megszökni. Az úgynevezett osztályozó bizottság döntött további sorsukról. Nagyjából egy hónapig tartózkodtak itt, hacsak nem okoztak különösebb vagy súlyosabb gondot.

1914 októberétől az év végéig az internálótáborok *szakosodása* lassan, de nagyjából lezajlott. Az internálótáborok megkülönböztetését több tényező is indokolta. A nyitányt a belügyminiszter főntebb már említett, szeptember 1-jei körrendelete jelentette, amelyben a mozgósítható, fontos (*notables*) vagy gyanús német és osztrák–magyar civilek szigetek felé irányítására utasította a prefektusokat. A minden oldaláról vízzel körülvett szárazföld földrajzi adottságaiból következően, amint a történelem is bizonyítja, jól bevált az ellenség elszigetelésére. Így kerültek Gironde, Corrèze és Dordogne megye összegyűjtött nemkívánatosai például a *Fekete kolostor* helyszínére, Vendée megye Noirmoutier és Ile d'Yeu szigeteire. Akik már a megyében tartózkodtak, maradtak továbbra is Sables d'Olonne és Luçon depóiban. Különös figyelemmel kísérték a Vendée megyében fogva tartott Karl Hofer (1878–1955) német festőt is a háború ideje alatt.

Az internálótáborokba tehát nem csupán a nemzetiség, de a franciák iránt tanúsított érzelmek, a társadalmi rang, a nem és kor szerint tagolva kerültek a nemkívánatosok.²³ Különösen hangsúlyosan merült fel a franciák iránt tanúsított érzelmek kérdése az elzász-lotaringiaiak esetében. 1915 első hónapjaiban éppen Vendée megyében volt is olyan típusú *érzelemvizsgálat*, amelynek következtében a frankofiloknak minősítettek Sables d'Olonne-ban maradhattak, a többieket pedig Luçonba küldték. Az ellenséges érzületű civilek közül a nemkívánatos németeket Ile d'Yeu szigetére, a gyanús osztrák–magyar elemeket Noirmoutier-ba internálták.²⁴ Az internáltak között volt, aki „erőszakosan germanofil érzelmeknek” adott hangot, mint például von Rapp herceg vagy a néhai osztrák ezredes, aki egy napon nyíltan közölte a tábor vezetőjével, hogy mindenáron visszaszerzi szabadságát.²⁵ A hatóságok gyanúsként kezelték az entellektüeleket, így Kuncz Aladárt, Zádory Oszkárt, Karl Hofert, Jean Lambert-Ruckit vagy a német matematikatanárt, Rodolphe Nagelt.

1914 októberének végére a francia kormány kölcsönös egyezményre jutott Németországgal és a Monarchiával a nők, a tizenhét évesnél fiatalabbak és a hatvanévesnél idősebbek, valamint a negyvenöt és hatvan közötti életkorú betegek hazaengedését illetően. A hazamenetelt a svájci kormány bonyolította le, egy erre a célra létrehozott intézmény, a berni székhelyű Bureau pour le Rapatriement des Internés Civils segítségével. Az egyezmény nem vonatkozott a túszként fogva tartott jelentős személyekre, sem a fegyelmezetlen, gyanús elemekre, akiknek legfeljebb az a lehetőség adatott meg, hogy beálljanak az Idegenlégióba.²⁶ Noirmoutier-ból többen is éltek ezzel a lehetőséggel.

Így cselekedett a *Fekete kolostor* „kellemes arcú, fiatal porosz pincére”, akinek francia jegyese volt, s még Périgueux-ben elszegődött,²⁷ ezen vívódott a francia munkaslánnyal tizenegy törvénytelen gyermeket nevelő bútorszállító, Mihály,²⁸ és az elbeszélő számára érthetetlen okokból választotta ezt az utat a két lengyel művész, Rucki és Sztronszki is. „Tudok eseteket, hogy többen csak azért szerződtek az idegenlégióba, mert ez a szerződés a háború tartamára szól, s meg voltak győződve róla, hogy a háború addig sem tart, amíg kiképzetésük befejeződik. A szerencsétlenek tévedtek számításukban, noha igaz, hogy sokáig nem maradtak az idegenlégióban, mert majd mindnyájan olyan helyekre kerültek, ahol hamarosan elpusztultak.”²⁹

Az 1831-ben alapított Francia Idegenlégió éppen a nagy háborúban vívta ki az elit minősítő jelzőt. Ebben az időszakban annyira megnövekedett a létszáma, hogy új gyalogezredeket kellett alakítani, amelyek aztán „kiemelkedően teljesítettek”. Ezeknek az alakulatoknak is meg lehetne írni a történetét az önkéntesek korántsem egységes szempontjából. Ehhez az elbeszéléshez kiindulópontot jelentene a *Fekete kolostor* elbeszélőjének elejétől a végéig intellektuális nézőpontja. A szövegben sok a reflexió, és több kommentár tekinthető utólagosnak az elbeszélte időhöz képest. Az ilyen részletek esszéisztikus, történeti, történelmet értelmező szövegegységek, így az Idegenlégió kapcsán írottak is.

[...] a francia hatóságok eljárását meg tudom érteni. Bennük őszintén élhetett a francia léleknek az a vonása, amely a maga ügyét mindig az egész emberiség szent ügyének színezi ki. Meg azután tudták, hogy vannak köztünk francia összeköttetésű németek, francia érzelmű elzásziak, lengyelek, csehek; ezeknek alkalmat akartak adni, hogy nem európai harctereken: szemben testvéreikkel, hanem valahol Afrikában szolgálják Franciaországot, s ezáltal a francia nemzetegységbe való felvételt kiérdemeljék.

Így gondolkozhattak a francia hatóságok, s ezek szerint is jártak el. Az első hónapokban sokan jelentkeztek az internáltak közül az idegenlégióba, különösen az elzásziak, a frankofil németek s a kettős monarchia nemzetiségei közül. Elszórtan volt köztük néhány magyar is s olyan vállalkozók, akik ezen az úton akartak hazájukba visszaszökni. Hogy milyen sors várt a jelentkezőkre, nem tudom. Hozzánk, az internáló táborba a legrémesebb hírek érkeztek róluk. Hallottunk megtizedelt lengyel légióról, amelyet fegyverétől megfosztva, megaláztatások és megszégyenítések között hoztak vissza a frontról Marseille-be, csak azért, mert néhányan közülük átszöktek német oldalra... Nem tudom, mi az igazság ebből. Valamikor bizonyára majd a világháborúnak erre az oldalára is fényt derít valaki. Akkor majd a francia hatóságok felelősségét is pontosabban meg lehet állapítani.³⁰

1914. december 29. és december 31. között hirtelen Vendée megye összes civil internáltját csoportosították nemzetiség és kategória szerint. A háromnapos intézkedés gyorsaságának az lehetett az egyik magyarázata, hogy nem lett volna célszerű a Franciaországgal kapcsolatban egymással ellentétes érzelmeket tápláló személyeket egy helyütt tartani, másrészt talán azt is el akarták kerülni, hogy a germanofil fogvatartottak rágalmassák vagy bármely más módon, testileg vagy éppen lelkileg megalázzák a frankofilokat (a lengyelek és a csehek többségét).

1916 júliusában Noirmoutier várépületét büntető fogolytáborrá (*dépot disciplinaire*) nyilvánították – „Majdnem két évre volt szüksége a francia hatóságoknak, hogy meggyőződjenek róla: a fekete kolostor legfeljebb büntető-dépót-nak jó”³¹ –, s lakói átkerültek Ile d’Yeu szigetének citadellájába, ahol még nagyjából három évet töltöttek.

Ile d’Yeu citadellájának életkörülményei és szabályrendszere semmivel nem bizonyultak különbnek az előző táborénál.

Felügyelet és büntetés

Az internálótáborokat a belügyminisztérium felügyelte, az internáltakért a már említett Constantin felügyelő felelt. A megye prefektusa pedig közvetlen felettese volt a gyűjtőhely igazgatójának és személyzetének. A táborok vezetőinek személyzetét néhány titkár és felügyelő alkotta. A tábor *külső* őrizetét katonai őrség látta el. A legnehezebb feladat a megyei alprefektusra hárult, mert ő kezelte az internáltak személyes adatait, reklamációit, az áthelyezéseket, a tábor és az internáltak könyvelését stb. Csakis az alprefektus számvitele alapján tudott a prefektus a tábor életére vonatkozó döntéseket hozni, és egyúttal megfelelni a belügyminisztériumi rendeleteknek és elvárásoknak. Az internálótábor igazgatóinak döntő szerep jutott. Ezt a posztot vagy civilekké lett csendőrök, őrk, nyugdíjazott rendőrök, vagy éppen aktív katonák töltötték be. Mivel utóbbiakra a fronton nagyobb szükség volt, s oda vissza is kerültek, a felügyelő vezetői alkalmatlansága az internálótáborokban nemegyszer okozott problémát. Táborigazgatói funkcióba kerülhetett polgármester is – Noirmoutier-ban például így történt. Az igazgató és a tábor felügyelő személyzet tekintélye értelemszerűen a csoportot alkotó egyének személyiségjegyeitől függött. Erősen kikezdte ezt a tekintélyt, ha a vezető korrumpálhatónak bizonyult, vagy ha a katonai őrség parancsnokával támadt konfliktusa. Ez történt a *Fekete kolostor* „hordókövérségű, kékeslila arcú, nagy facipős” polgármesterével, Palvadeau-val.³² „Az öreg paraszt mindegyiknél pénzt akart keresni, s minthogy a berendezésre valószínűleg amúgy sem valami hatalmas összeget utaltak ki, minden ravaszágát össze kellett szednie, hogy a legszükségesebbek meglegyenek s amellet a saját zsebébe is

folyjon valami.”³³ De Ile d’Yeu „csonka kezű adminisztrátora” sem bizonyult különbnek. „Az internáltak értékesebb dolgait potom áron vette meg. Így került hozzá Dudás karkötőórája, írógépe, ezüst cigarettatárcája s végül nagy utazóládája. Akkor már az adminisztrátornak volt mivel megtömnie. Nagy Zsigával hat rend ruhát csináltatott magának, más internáltakkal fényűző fehérneműkészletet varratott... Amíg mi mindjobban pusztultunk, ő az étellel nagy nászra készült.”³⁴

Malvy belügyminiszter a háború alatti internálótáborok számát illetően különböző alkalmakkor eltérő adatokat közöl, s ez nem meglepés, mivel a táborok száma valóban változott is, némelyik például ideiglenesen, csak 1914-ben működött. A miniszteri tájékoztatásokon kívül a francia archívumokban fellelhető adatokból arra lehet következtetni, hogy az első világháború idején – az elzász-lotaringiaiak úgynevezett szabad depóit leszámítva – mintegy hatvan-hetven internálóközpontot hoztak létre Franciaország területén, az ország nyugati részén, a tengerparton, ahol a szemmel tartást és őrizetet könnyebbnek ítélték meg, továbbá a déli megyékben, de Algériában is. Az internáltak számát még a táborokénál is nehezebb fölbecsülni, hiszen a háború éve alatt folyamatosan kerültek táborokba különböző személyek, és persze olyanok is voltak, akik kiszabadultak. Körülbelül hatvan-hetvenezerre becsülik azoknak a személyeknek a számát, akik a nagy háború idején francia táborban megfordultak vagy huzamosan tartózkodtak. 1918 elejéről mintegy tizenkétezer osztrák-német (németországi és Monarchia-beli) internáltakat emlegetnek, s ez a szám nagyjából megegyezik a németországi francia civil internáltakéval.

A nemkívánatos elemeket gyorsan kellett koncentrálni. Táborok létrehozására – úgy, mint a második búr háború idején, amikor a brit kormány *koncentrációs táborokat* (*concentration camp*) építtetett, melyekben a búr nőket, gyerekeket és gerillákat különítették el – nem volt lehetőség. Erre a célra kolostorokat, papnevelő intézeteket és katonai célokra szolgáló erődítményeket, várakat, már nem működő iskolákat vagy éppen gyárépületeket használtak. Egyetlen olyan tábor működött Franciaországban, amelyet szinte a semmiből építettek, egy lakatlan szigeten, Ile Longue-on. A hadmérnökség hozta létre 1914 novemberétől kezdve, majd a foglyok építették fel. Fennállása alatt mintegy ötezer civil fordult meg itt, köztük az általánosan több entellektüel és művész – változatos kulturális élete miatt is különlegesnek számított. Utolsó lakói 1919 decemberének végén hagyták el a tábort. Kuncz Aladár is töltött itt öt hetet Ile d’Yeu-i szabadulása után Németh Andorral, Soltész Gyulával és Dudás Emillel együtt. Itt találkoztak más francia táborokat megjárt magyarokkal is.

Mikor a bejárat kis domboldalán az internáló tábor lapályára ereszkedtünk, az internáltak kis csoportját pillantottuk meg, akik ránk várakoztak. [...] Úgy vettek körül, mint szíves házigazdák, a barakkokban jó

helyet kerestek számunkra, s bevezettek az életmódba, amely természetesen egy ilyen nagy fogolyüzemben egészen más volt, mint a mi kis Ile d'Yeu-i táborunkban.

Ile Longue-on a civil internáltak pénzükért úgy építkezettek, ahogy akartak. Volt külön színházuk, könyvtáruk. A művészek műtermeket rendezhettek be. A barakkokban mindenkinek elég helye volt, s azt kedve szerint alakíthatta át. Pincérek összeálltak, s nappal helyükből kis éttermet, kávéházakat varázsoltak elő. A tábornak volt futballpályája. A rendre maguk az internáltak ügyeltek fel. A közös étkezés itt is rossz volt, de minthogy az internáltak között sok jómódú ember akadt, akiket a franciák a háború első heteiben az Amerikából jövő személyszállító hajókon fogtak el, ezeknél a szegényebb internáltak kereshettek pénzt, s éhezniük nekik sem kellett.

Ile d'Yeu után Ile Longue valóságos szanatóriumszámba ment. Egyetlen olyan civil fogolytábor volt Franciaországban a családi dépôt-kon kívül, ahol az internáltaknak lehetőségeik nyíltak arra, hogy saját erejükből kedvezőbb életfeltételeket teremtsenek maguknak.³⁵

Ile Longue egyedi volt. A civilek elhelyezésére szolgáló, már meglévő és/vagy kiürített épületek általánosságban azonban egyáltalán nem számítottak rendeltetészerűeknek, a hadifoglyok rendezkedtek be, úgy, ahogy tudtak, szűkös lehetőségeikhez képest, minimális eszközökkel.

Az internálótáborok *mindennapjait* általában a totális, azaz a büntetőintézmények mintájára szervezték meg, miniszteri direktívákra alapozva, a lehető legrészletesebben meghatározva a fogvatartottak és a fogvatartó személyzet feladatait, mindenekelőtt az alapvető szükségletekre, az étkezésre, alvásra és a többi fizikai szükségletre vonatkozókat. Noirmoutier-ban például nagy gondot okozott a kettőszáznegyven *boche* ellátása.

Noirmoutier maire-je nem kis leleményességgel a következőképpen hajtotta végre ezt a nehéz műveletet. Deszkaszálakat és szerszámokat hozatott be, azután mutatóba egy süketnéma francia asztalost is felfogadott, de csak négy napra, mert a munka java részét tiroli fogolytársainkkal végeztette el ingyen.

Mindenekelőtt a várfalhoz ragasztott egyik földszinti épületet hozatta rendbe, amelynek egyik fala teljesen leomlott. A köveket elhordatta, s az épületre deszkából emeltetett új falat. Az így elzárt helyiségbe ugyancsak deszkából összetákolt padokat és asztalokat rakatott be. Ezzel megvolt az „ebédlő”, vagy ahogy Palvadoz úr némi nagyozással hívta, a réfectoire.

A többi szükségletet is hasonló egyszerűséggel oldotta meg a facipős polgármester. Mosdónak, az udvari árok mentén, három magas lábra

néhány dézsát állíttatott fel, amelyből a vizet vékony, csappal zárható dugón át csurgathattuk magunkra. A csap már a második nap nem működött, ami nagy örömet okozott, mert legalább az egész dugót ki kellett húzni, s így a víz dúsabb sugarakban ömlött. Hasonló ötletességgel oldotta meg Palvadoz úr az illemhely kérdését is. A donzson jobb oldalán, a főudvartól kapuval elválasztva, kisebb mellékudvar terült el. Itt ásatott az internáltakkal hosszú gödröt, s azon két szál deszkát fektetett keresztül. Esőben, télben, nappal és éjjel ide kellett zarándokolni.

Volt még egy nagy kérdés: az ivóvízzel való ellátás. A vizet a szigeti erdőig vezető út mentén fúrt nagy, vaskerekes kútból kellett hozni, ami tőlünk jó negyedóra járásnyira volt. Erre a célra Palvadoz úr kézi erővel hajtott szekeret bocsátott rendelkezésünkre, amelyre kétszáz literes hordót erősítettünk. Ezzel hoztunk be naponként többször az udvaron elhelyezett másik nagy fahordóba vizet.³⁶

Az internáltak élelmezése sok fejtörést okozott a hatóságoknak: fejadagokra számolt központi költségvetésből kellett gazdálkodniuk, s így az étkeztetés kedvező terepnek bizonyult a takarékosodás számára is. Noirmoutier és Ile d'Yeu ilyen szempontból igen jól teljesített. Az internáltak gyakran és joggal panaszkodtak a silány ellátásra. Az ellenséges hadviselők *retorziói* is hatással voltak az élelmezésre, így például 1917 februárjától – amikor Németország felújította a korlátlan tengeralattjáró-háborút – decemberéig a kenyér fejadagja a napi 500-600 grammról 200 grammra csökkent. Tudományosan kiszámolt kalóriatáblázatoknak és étrendeknek megfelelően zajlott a táplálkozás, amelyet az otthonról kapott anyagi erőforrások függvényében – s így természetesen nem mindenkinek – ki lehetett egészíteni. Emlékezetes a *Fekete kolostor* hatodik fejezete, a fogolylét első karácsonya, amelyben az elbeszélő volt tanítványainak gyűjtéséből származó és időben megérkezett nagyobb összegű pénzadományából nemcsak karácsonyi vacsorára, de apróbb ajándékokra is futja.

„A vacsorának magyaros jellege volt. Stein Móric kapott hazulról paprikát, aminek segítségével Schnitta, az előkelő megjelenésű magyar pincér kitűnő borjúpörköltet készített. A pörkölt mellé bort is lehetett inni. Karácsonyeste ez is meg volt engedve.”³⁷

A munka eleinte, a hadifoglyokkal ellentétben, nem volt kötelező a civil internáltak számára, egyedül a létfenntartáshoz szükséges szoba-, udvar-, konyha- és vízkorvékat³⁸ kellett ellátniuk. Akinek pénze volt, s így járt el nemegyszer Kuncz Aladár elbeszélője is, megfizethette társait, akiknek jól jött a pénz, amelyet cigarettára, borra költhettek. Természetesen a korvék is különböző rangúak voltak. Például a vízfordás, hiába történt felügyelet alatt, mégis a szabadság illúzióját keltette, ezért szívesen vállalták.

Szép nyári délutánon mindig hajlandó vagyok vizet hozni, ha ez a korvé nem is rám esik. A kút negyedóra járásnyira van a vén vártól, kint a mezőn, az erdő felé vezető út szegélyén. Ha a várban kiürült a nagy vizeshordó, a kétkerekű talyigába, amelyre a kis hordó van ráerősítve, egyikünk befogja magát, s elindul vizet hozni. Hátul ballag a másik kettő, s nyom egyet a hordón, ha az út emelkedik. Pár lépésnyire mögöttünk jön a katona. Szuronyos puskája vállán. Őrzőnk néha falusi ismerőssel találkozik. Ilyenkor jó előre megyünk az úton. Egy fordulónál eltűnik a katona: mintha szabadok lennénk! Az ég mosolyog ránk, süt a nap, és illatos szél cirógatja végig arcunkat.³⁹

Nem mindenki vágyott erre a szórakozásra, akadt olyan is, például Noirmoutier-ban egy párizsi könyvelő, aki betegségére hivatkozva megtagadta a vízhordást. Miután az orvos jó egészségben találta, négy napot töltött a cellában engedetlensége miatt.⁴⁰

1917-ben már szükség volt a kétkezi munkára, akár a táborokon kívül is. De az internáltak „lehető legteljesebb körű foglalkoztatását” – amint egy 1917. márciusi körlevél⁴¹ fogalmazott – leginkább a zárt falakon belüli tétlenségből keletkező problémák, zavargások megelőzése vagy éppen orvoslása indokolta, még akkor is, ha a helyi lakosok nem feltétlenül üdvözölték tárt karokkal a nemkívánatosok ilyen jellegű tevékenységeit. Adódott lehetőség arra is, hogy a táboron belül saját szakmájukat gyakorolják kézművesek, szabók, borbélyok, akár térítés vagy szabad séták fejében. Ha a helyi hatóságok elég rugalmasak voltak, műhelyeket is létrehoztak a falakon belül, amelyekben a fronton harcoló katonák ruháinak javítását is elvégezték (ilyen volt az első-sorban frankofil lengyeleket és elzásziakat tömörítő Morbihan). Másrészt az internáltak között is előfordultak olyanok, akik számára a munka terápiás tevékenységet jelentett, ezért szívesen vállalták, nem is beszélve arról, hogy a tábor falain kívülre kerülés nemcsak a képzeletbeli, de a szó szerinti menekülés ábrándjával is kecsegtethette a fogvatartottakat. A levéltárakban munkát kérő beadványokat és munkát óhajtó feljegyzéseket is olvashatunk. De lehetett a munka visszautasítása a passzív rezisztencia kifejezése, az ellenséges hatalommal való mindennemű együttműködés elutasítása, megtagadása is.

Mi is szívesen elmentünk volna dolgozni, csak hogy, különösen télen, gyötrelmes elzártságunkból kimeneküljünk. De akkor már a mód, ahogy bántak velünk, kikalapálta fogolyönézetünket, amely nem engedte meg, hogy ellenségnek menjünk dolgozni, ha nem kényszerítenek rá. Inkább rothadjunk el mind az öreg várban, mert mentől tovább tart a háború, annál inkább kötelességünk, annál inkább egyetlen értelmünk a mi országaink szempontjából, hogy a franciáknak ne dolgozzunk semmit. Ezt abban az időben már világosan éreztük mindnyájan, s ezért volt az,

hogy kétszáznegyvenünkből mindössze húszan-harmincan jelentkeztek munkára.⁴²

Mindenekelőtt a rend és fegyelem hosszútávú fenntartása érdekében a körülhatárolt élettér elhagyására, rövidebb-hosszabb szervezett sétákra is sor kerülhetett – katonai kísérettel. A túlszűfolt táborok lakóinak zaklatottságát és kedélyeit csillapították ezek a séták, és megvonásuk fegyvelmező eszközként is jól bevált a táborokon belüli különböző nézeteltérések vagy más incidensek kezelésére. „Ez az időről időre, jutalomként gyakorolt kegy, úgy vélem, jótékony hatást gyakorol az internáltak lelki higiénijára. Tétlenek egész nap, be vannak zárva egy változatosságot és láthatárt nélkülöző elég szűk térbe, izgatottak, sőt kissé bele is keseredtek elkobzott javaik hiányába, egyre inkább meg vannak fosztva azokról az erőforrásokról, amelyek eleinte lehetővé tették számukra lelki szenvedéseik enyhítését valamely gasztronómiai nyálánksággal. Ugyanakkor szent és kikezdzhetetlen meggyőződésük, hogy Németországban a civil hadifoglyok teljes szabadságnak örvendenek, és kedvüket szegte a kétség saját hadseregük sikerét illetően. Így hát egész nap járnak körbe-körbe, beszélgetnek, türelmetlenkednek, panaszkodnak, és kizárólag a saját aggályaik foglalkoztatják őket, s ebből jóhiszeműen arra a következtetésre jutnak, hogy ők a legboldogtalanabb emberek a földön. Néhány óranyi séta időről időre a sziklák között, a különös partvidék látványa, a nyílt tenger tiszta levegője, az egészséges fizikai fáradtság tenné nekik a legjobbat. Hozzá kell tenni azt is, hogy az ettől a kegytől való megfosztás egyúttal fegyelmi szempontból félelmetes büntetést is jelentene.”⁴³

A séták egyre tüzetesebb megtervezése és szabályozása természetesen idővel ellenérzéseket is kiválthatott. A *Fekete kolostor* elbeszélőjének a rendkívüli karácsonyi beszerzést szolgáló kimenő, majd az első, rögtönzött útvonalon, katonai felügyelettel elrendelt közös séta felett érzett elragadtatását csakhamar a rutinszerű alkalmak lelketlenségének érzése váltotta fel. „[...] az adminisztrátor elrendelte: ezentúl a sétákat a poros országúton kell tartani, ahol nincs kilátás rá, hogy emberekkel találkozunk. Így lettek gyötrelmek a sétából, amelyre azután már alig akart valaki jelentkezni.”⁴⁴

A táborok életét miniszteri rendeletek szabályozták, de a táborok vezetői átvettek szabályozási mintákat egymástól is, sőt eredeti, többletszabályozással is előrukkoltak (így Noirmoutier-ban a higiéniai szabályozás megsokszorozta a korvékat és aprólékos tisztogatási szertartásokat és tilalmakat írt elő⁴⁵). Az internáltak időhasználatát kellett megszervezni, a *chambre*-k (hálóhelyek), az étkezések, a napi korvék, a pihenés, a séták, és nem utolsósorban a levelezés rendjét. A legtöbb tevékenység kezdetét trombita-, kürt- vagy csengőszó jelezte. A levelek kiosztását is.

Az internálótáborok szabályozásának hosszú, ha nem a leghosszabb cikkeit a levelezéssel kapcsolatos elgondolások és rendelkezések teszik ki. A le-

véltári anyag egyértelműen azt mutatja, hogy a táplálkozáson kívül a legtöbb panasz, jelentés és szabálmódosítás, változás is a levelezéshez kapcsolódik. Az ellenséges hadviselővel való egyeztetésnek, a kölcsönösségnek is ezen a téren kellett a leginkább megvalósulnia. 1914. szeptember 1-jéről datálódik az a rendelkezés, amely előírja, hogy az internáltak nyílt levelezőlapokon és lezáratlan borítékba helyezett levelekben, francia és német nyelven közöljék mondandóikat az otthoniakkal, amelyeket a prefektúrán ellenőriznek, majd diplomáciai úton küldenek tova. Egy novemberi körlevél a cenzúrázás megkönnyítésének igényével magyarázza is a nyílt levelezőlap és a lezáratlan boríték szükségességét.⁴⁶ A táborvezetők eleinte nem kaptak pontos utasításokat, de a levelek időnkénti túlzottnak minősített terjedelme egyedi intézkedésekre készítette őket. Vendée megye prefektusa például elláthatatlannak ítélte meg a fordítás feladatát, Ile d'Yeu adminisztrátora javaslatot terjesztett elő, hogy két, olvashatóan megírt lap terjedelmét ne haladják meg, sőt a levelezést korlátozzák inkább levelezőlapok használatára.⁴⁷ Országos szinten nem léphetett életbe ilyen rendelkezés, elsősorban azért, mert tartottak a német retorziótól. Végül a belügyminisztérium 1915 áprilisában fogalmazta meg a levelekre vonatkozó korlátozásokat, s alapvetően ez maradt érvényben, apróbb változtatásokkal, a háború egész idejére. Hetenként egy levél vagy egy nyílt levelezőlap megírását engedélyezték. Később kiegészítették ezt a korlátozást azzal, hogy a párizsi amerikai konzulátushoz intézett levelek nem számítanak bele ebbe a kvótába, vagy például a francia származású, de német vagy osztrák-magyar férjhez ment francia nők hetente akár három levelet is írhatnak. 1916-ban megengedték a törököknek, hogy saját nyelvükön írhasanak, és 1917-ben kiterjesztették ezt az intézkedést a semlegesnek tekintett bolgárokra, oroszokra, lengyelekre és csehekre, azzal a megszorítással, hogy tizenöt naponkénti irományaik ne haladják meg a négy oldalnyi terjedelmet. A cenzúrának mindenekelőtt a táboréltre vonatkozó megjegyzésekre, panaszokra kellett figyelnie. A belügyminisztérium 1914 decemberében felhívta a figyelmet arra, hogy „bizonyos levelek felpanaszolják az ellátás hiányosságait, a hideget, a meleg ruha hiányát stb., ami, amennyiben megalapozott, az adminisztráció felelőssége, és ürügyként szolgálhat a németországi honfitársainkkal szemben alkalmazott megtorlásra”.⁴⁸ A Vöröskereszt útján történő lebonyolítás, a cenzúra és a levelek könyvelése szép számú személyzetet látott el feladatokkal, mindenekelőtt a prefektúrán dolgozó gimnáziumi tanárokat vagy németül tudó katonákat, rendőröket, és értelemszerűen lelassította a levelek kézhezvételének idejét, ami legkevesebb tíz napot vett igénybe. Sokszor akár hónapokig is eltartott, míg egy-egy levél a címzetthez ért. A *Fekete kolostor* narrátorához öt héttel később jutott el apja halálának híre: „Ezen a napon is, mint egy hónap óta mindig, kimentem a 3-asba, amikor a postát jelző kürtszó elhangzott. Január tizedike volt. Öt hete éppen, hogy hazulról utoljára kaptam levelet.”⁴⁹

Előfordultak szökési kísérletek is, amelyek többnyire kudarccal, de akár halálesettel is végződhetek, mert az örök nem áttalották meghúzni a ravaszt. Különös példája a menekülési próbálkozásnak a *Fekete kolostor* tizennegyedik fejezetében elmesélt történet. Hiteles, mert irodalom, mert jelképbe sűríti a fogolylétnek azt a kétségbeesett lehetetlen lehetőségét, amely éppen meg is történhetett volna. De a regénybeli szökési kísérletnek aligha volt valóságos alapja. Erre először Németh Andor figyelmeztetett a *Nyugat* 1933/13–14. számában egy zárójel erejéig: „Ragaszkodik jegyzeteihez, naturalista aprólékossággal rekonstruálja a környezetet, breugheli pepecseléssel népesíti be a kazamatákat, egy-két színes ecsetvonással művészi valósággá kerekíti ki elmosódott jelenségeket. Ezek a színezések szigorúan stílszerűek, még ott is, ahol képzelete magával ragadja s a kompozíció kedvéért egyet-mást magnagyít. (Itt a szökési kísérletre gondolok, melyet könyvében véghezvitet a szereplőkkel, holott az a valóságban tervezgetés maradt.)”⁵⁰

Később, az 1970-es években pedig az a Lőrinczi László bizonyította filológiaiailag,⁵¹ akit Kuncz értelmezői közül talán leginkább izgatott a referenciális olvasat. Olyannyira, hogy önköltségen többször is ellátogatott Noirmoutier-ba, és levéltári kutatások során, korabeli helyi lakosok feljegyzéseivel⁵² összehasonlítva a műbeli eseményeket, konkrét személyek után kutatva a könyv több tényszerűnek látszó eleméről bizonyította, hogy fikció. A kitalált eseményt egy helybeli legenda táplálta, amely szerint ősidőktől fogva létezett a várkastélytól a Saint Philibert-templomig, sőt akár a gázlóig (Gois) is elvezető földalatti folyosó. „A noirmoutier-i várépület történetéről én is tudtam valamit. Egyik róla szóló műben, amelyhez a kantinosné útján jutottam, olvastam, hogy valamikor titkos kijárat volt alatta a templomig, sőt azon túl is az úgynevezett Passage de Gouaig, ahol apály esetén gyalog lehetett átmenni a francia szárazföldre. A föld alatti folyosónak számításom szerint legalábbis tíz kilométer hosszúságban kellett elnyúlnia. Ezt a folyosót használhatta még Charette, a híres vendée-i royalista vezér, aki 1794-ben ura volt Noirmoutier-nek, és Wielandot, a republikánusok vezérét bezáratta a noirmoutier-i várba. Nekünk a folyosónak csak a várból kivezető részére volt szükségünk. Lehet, hogy ezt a toronyszobám alatti pincében megtalálhatjuk, különösen ha Ványiéknak az a megfigyelése, hogy Coulinot⁵³ borpincéjében éppen a szobám alatti részen befalazott bejárat van, megfelel a valóságnak.”⁵⁴ 1937-ben, amikor a *Fekete kolostor* első francia kiadása⁵⁵ megjelent, Louis Troussier, aki az első világháború alatt a községben pékséget vezetett, s naplót is írt a háborúról, ezt a fejezetet a földalatti folyosó létének bizonyítékaként olvasta, akár a mű fogadtatásának első szakaszában több francia, elsősorban műkedvelő, de hivatásvezérelt történész is. A harmincas évekbeli kutatások végül kudarccal végződtek. De nemcsak ez bizonyítja, hogy a szökési kísérlet kitalált, hanem a szövegszerű elemzés is.

És a fogvatartottak időnként ellenálltak, némelykor fel is lázadtak. Miniszteri körlevelek sokasága írja le, milyen büntetéssel kell sújtani azokat, akik például hazaküldendő borítékaikra vagy levelezőlapjaikra a bélyeg alá írnak vagy láthatatlan tintával róják a sorokat, avagy titokban küldenek levelet, vagy azokat, akik közösen írnak alá panaszleveleket. Mozgolódások persze voltak. Leggyakrabban a silány ellátás miatt, de a bizottságok határozathozatalainak lassú tempója is kiválthatta a lázadást. Különösen akkor, mikor már véget ért a háború, de a táborok még legalább egy évig működtek. Noirmoutier-ban például a németek, meggyőződve arról, hogy a berni egyezménynek megfelelően szabadulásuknak és hazamenetelüknek 1918. augusztus 15-vel meg kellett volna kezdődnie, s erre panaszlevélben figyelmeztették is a tábor vezetőjét, augusztus 15-től kezdve engedetlenséget tanúsítottak, nem jelentkeztek a kürtszóra. Az igazgató a prefektushoz ment, és megtorlásokat (kantin bezárása, levelezés és séták felfüggesztése stb.) javasolt, de visszaérve a várkastély épületébe azzal szembesült, hogy a szerepek kissé felcserélődtek, és tulajdonképpen a németek osztják a parancsokat. Végül sikerült a chambrée-k vezetőivel megegyezni: a németek jelentkeztek a kürtszavakra, ő pedig újból kinyitatta a kantint.⁵⁶

A háború tehát véget ért, de az internálótáborokat csak lassan számolták föl, 1918 októberétől kezdve.

A rendelkezésre álló levéltári anyag egyértelműen bizonyítja, hogy az internálótáborok fő célja a nemkívánatosok ellenőrzése, felügyelete volt. Az internálótábor tehát a goffmani meghatározásnak⁵⁷ megfelelően totális intézmény, annak teljes eszköztárával. „Körülhatárolt / bizonytalan formájú terület” (Piliszyk János: *Költemény*), távol a frontvonalától, elkülönítve vagy legalábbis jól megkülönböztetve a lakott területektől, viszonylag sok személy befogadására alkalmasan. A magas falak, a mindig zárt kapuk, az őrtornyok, a figyelő fegyveresek, az éjszakai reflektorfény, a külvilág híreinek kizárása vagy legalábbis megszűrése, a belső cenzúra, az állandó felügyelet mind-mind arra szolgál, hogy az elszigeteltek szabadságuktól, javaiktól, a szolgáltatásoktól, a heteroszexuális kapcsolatuktól, autonómiájuktól és alapvető biztonságuktól megfossszák. A személyiségi jog kérdése fel sem merül. Az ott lakóknak az emberi élet három legfontosabb tevékenységét, a munkát, a szabadidő eltöltését és az alvást egy helyen, nagyszámú társ közvetlen közelségében, mindenkire egyformán érvényes formális szabályok szerint kell végrehajtaniuk. Ennyiben az első világháború francia internálótáborai annak a koncentrációs univerzumnak a jellegzetességeit mutatják, amelynek fogalmát a túlélő David Rousset alkotta meg 1949-ben, a második világháború után. Az értelmező dolgát nem könnyíti meg, hogy a fogalom jelentéstartalmának meghatározása, szűkítése éppen a második világháború után kezdődött el.

A nemkívánatosok közös jellemzője a nemkívánatosságuk Franciaország területén, azaz hogy hadban álló ellenséges országok állampolgárai voltak.

A *nemkívánatos elem* hivatalos kifejezés volt a háború kitörésekor Franciaországban tartózkodó mintegy huszonhat különféle nemzetiségű idegen jelölésére, de átszivárgott a tudományba is, és műszóként való használatának esetlegesen bántó jelentéstartalma sokáig fel sem merült. Igaz, az internáltakat is majdnem egy kalap alá vették, noha ártatlanok és bűnözők egyként voltak közöttük.

A *boche* gúnynév, amelyet a franciák elsősorban a német megszállók megnevezésére használtak, de kiterjesztettek az osztrák–magyar polgárookra is. A mi *Moszkva* névből származó *muszka* szavunkhoz hasonlóan pejoratív, kifejezetten sértő és leértékelő – az ellenséges katonákkal és civilekkel szemben. A francia és a *boche* egymást kizáró fogalmak. A saját oldalon álló, belül levő franciával szembeállítva a *boche* mindig kívül van, térbelileg, földrajzilag elválasztható, ám minthogy ebben a történelmi pillanatban illetéktelen területen tartózkodik, nemkívánatosná válik, olyan emberré, akihez általában negatív tulajdonságok társulnak. Akit ilyen névvel illetnek, azt egyoldalúan lekicsinylik és megvetik, az alulmarad. Jellegzetesen olyan ideológiai megnevezés ez, amely a másik felet alsóbbrendűként feltételező, megsemmisítő gondolkodásból származik, s a használatából fakadó súlyos gyakorlati, viselkedésbeli következményeket mindazoknak viselniük kellett, akik nem föltétlenül jelentettek azonos veszélyt Franciaország számára, akik nem voltak azok, amiként bántak velük, sem kémeek, sem potenciális bűnözők.

Kétségtelen, hogy az első világháborús internálótáborok története nem tünteti föl Franciaországot túl jó színben. De a történelem megnyitása, a megosztó múlt megosztása francia részről már elkezdődött.

Jegyzetek

- ¹ KÖBÁNYAI János: *Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban*, Múlt és Jövő, Budapest, é. n. [2009], 11. p. Az idézetet nem betűhíven, hanem a helyesírási hibákat javítva közlöm. Mottóként használom, s bár bizonyos értelemben kiegészítésre szorul (hiszen a magyar társadalom különböző csoportjai például a szabadságharc idején is *ismerkedhettek*), mégis fontos és nem szokványos szempontokat fogalmaz meg az első világháborús civil internálás vizsgálatához.
- ² *L'Enorme chambre*, C. Bourgeois, Paris, 1979 (*The Enormous Room*, Boni and Liveright, New York, 1922). Cummings a Norton-Harjes Ambulance Corp önkénteseként került Franciaországba, ahol kémkedés gyanújával La Ferté-Macé fogolytáborába szállították három hónapra.
- ³ A *Fekete kolostor* utolsó mondatának második fele, amely a második világháború utáni kiadásokból kimaradt – a hatalomváltás utáni társadalmi rendszerre vonatkozó leírásokkal és *áthallásokkal* együtt. Valószínűleg azért is, mert a mű „hamis színekben tünteti fel a proletárforradalmat és a Tanácsköztársaságot” (SÓNI Pál: *A romániai magyar*

- irodalom története*, Editura Didactică și Pedagogică, Bukarest, 1969, 50. p.). A könyvnek az 1989 utáni, általam ismert kiadásai is a megcsonkított szöveget tekintették alapnak.
- ⁴ BABITS Mihály: Fekete kolostor, *Erdélyi Helikon*, 1931/6., 419–421. p., 420. p.
- ⁵ KUNCZ Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*, I–II., Propaganda-kiadás, előszó Kisbán Miklós, Athenaeum, Budapest, é. n. [1933?], I., 30. p. E kiadás szövege megegyezik az elsőével (Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1931). A továbbiakban e második kiadás lapszámait jelölöm, az idézeteket mai helyesírással közlöm.
- ⁶ FARCY, Jean-Claude: *Les camps de concentration français de la première guerre mondiale (1914–1920)*, Anthropos, Paris, 1995, 362. p. (A továbbiakban a francia szerzőktől származó idézeteket és a levéltári anyagokat is saját fordításomban közlöm.)
- ⁷ Vö. BECKER, Annette: Des vies déconstruites, prisonniers civils et militaires, In: BEAUPRE, Nicolas – DUMENIL, Anne – INGRAO, Christian (dir.): *1914–1945. L'ère de la guerre. Violence, mobilisation, deuil*, I., Agnès Viénot Editions, Paris, 2004, 111. p.
- ⁸ KUNCZ: *i.m.*, I., 87. p.
- ⁹ Malvy belügyminiszter levele, Archives Départementales de la Vendée [Vendée Megyei Levéltár, a továbbiakban: ADV], 4M 261.
- ¹⁰ 1912-ben a francia hadügyminisztérium már készült javaslatokkal egy esetleges háború idejére az idegenekkel szembeni bánásmódra. Ezek a javaslatok 1913 elején titkos körlevelek tárgyát képezik. A mozgósítás elől minden akadályt el akartak hárítani, az idegenek pedig, különösen az elzász-lotaringiaiak akadályt jelentettek. Vö. ADV 4M 261, Consigne pour le maior de la garnison de la Roche-sur-Yon, „en exécution des prescriptions de la D. M. nr 1545 1/11 du 19 février 1914 et après entente avec M. Le préfet du département de la Vendée”.
- ¹¹ Vö. Vendée megye prefektusának a belügyminisztériumhoz intézett 1914. szeptember 23-án kelt levelével: ADV 4M 294. A sokféle nemzetiség az Osztrák–Magyar Monarchia területéről érkezett.
- ¹² Lettre du commissaire de police des Sables d’Olonne, 27 aug. 1914, ADV 4M 293.
- ¹³ J. O. du 3 août 1914. 7035, *Clunet. Journal du droit international*, 1915–1920.
- ¹⁴ „[...] a Gare de Lyon-hoz mentünk. A *Matin*ben olvastuk, hogy a délelőtt folyamán még két vonat megy Svájc felé. Ezeket az idegenek rendelkezésére bocsátotta volna a francia kormány. [...] Egyetlen idősebb magyar tanár tudott csak a rendőrök és jegyszedők kordonján áttörni, aki magyar honvéd népfelkelői igazolványát lobogtatva erősítette, hogy ő is *mobilisé*” – olvashatjuk a *Fekete kolostor* lapjain: KUNCZ: *i.m.*, I., 13. p.
- ¹⁵ J. O. du 3 août 1914, 7035. oldal, *Clunet, Journal de droit international*, 1915, 42. évfolyam, 42. kötet, 95–96. p.
- ¹⁶ KUNCZ: *i.m.*, I., 18–20. p.
- ¹⁷ ADV 4M 274. A noirmoutier-i osztrák bizottság petíciója, Noirmoutier, 1915. szeptember 19.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ KUNCZ: *i.m.*, I., 33., 36. p.
- ²⁰ Párizsi külváros.

- ²¹ ADV 4M 294. Rapport du sous-préfet sur l'organisation du dépôt des sables, 16 septembre 1914.
- ²² Amint az internálótábor később, történelmileg a holokauszt és a gulág előszobájának bizonyult, de ennek taglalása igen messzire vezetne.
- ²³ „Ebben az első, tele marokkal és sebtiben összefogott civilrakományban, amilyen a mienk is volt, még jelentős elemet alkottak az elásziak, volt köztünk sok félig vagy egészen asszimilálódó német, voltak bizonytalan nemzetiségűek is. A périgueux-i tartózkodás alatt, anélkül, hogy észrevettük volna, ezt az anyagot megrostálták. Egyesek beléptek az idegenlégióba, mások munkára mentek, az összeköttetéssel rendelkezők jobb internáló táborba kerültek. Megindult továbbá az a folyamat is, amely az oszt-rák-magyar alattvalók közül a lengyeleket, cseheket, horvátokat s később a románokat kezdte kiszűrni, hogy azután a különböző, alakulásban levő önkéntes légiókba sorozza őket.” (KUNCZ: *i.m.*, I., 62. p.)
- ²⁴ TROUSSIER, Louis: *La guerre vue de Noirmoutier 1914–1918*, I–IV., Société d'Émulation de la Vendée, 1923, 1925, 1927. Itt L. 1923, 20–52. p.
- ²⁵ ADV 4M 313. Dossier Rapp, Rapp levele Vendée prefektusához; Az adminisztrátor levele a belügyminiszterhez (1915. november 27.).
- ²⁶ A Francia Idegenlégióba való elszegődés az ellenséges hadviselők állampolgárai számára 1915 augusztusáig volt lehetséges. Az 1915. augusztus 16-ával hatályba lépő törvény vetett ennek véget, majd 1919. április 18-tól újra lehetségessé vált. ADV 4M 261.
- ²⁷ „Körülbelül szemben velem kellemes arcú, fiatal porosz pincér ült. Jó ruhákat hordott, állandóan tisztálkodott. Hamarosan megtudtam tőle, hogy jegyese francia lány. A csinos arcú, pirosposzsgás fiatalemberben heves harc dúlt hazafiassága és szerelme között. Végül is szerelme győzött, még Périgueux-ben elszegődött a francia idegenlégióba. Később azt a hírt kaptuk róla, hogy mindjárt az első hónapban lelőtték.” (KUNCZ: *i.m.*, I., 51. p.)
- ²⁸ „A nemzetközi élet, s most a háború ebbe az egészséges lélekbe is beledobta marcan-goló, akaratrágó kétségeit. Álljon be az idegenlégióba, vagy kísérelje meg Spanyolországba a szökést?...” (Uo., 59. p.)
- ²⁹ Uo., 63. p.
- ³⁰ Uo., 75. p.
- ³¹ Uo., 48. p.
- ³² Kuncz tévesen, hangzás alapján írta „Palvadoz”-nak.
- ³³ KUNCZ: *i.m.*, II., 93. p.
- ³⁴ Uo., 195–196. p.
- ³⁵ Uo., 251–252. p.
- ³⁶ KUNCZ: *i.m.*, I., 93–94. p.
- ³⁷ Uo., 150. p.
- ³⁸ Jelentése: munka (a 'robotolás' jelentésű francia *corvée* főnévből).
- ³⁹ Uo., 203. p.
- ⁴⁰ ADV, 4 M 322. Rapport du chef du dépôt, 1915. augusztus 4.
- ⁴¹ Idézi FARCY: *i.m.*, 246. p.

- ⁴² KUNCZ: *i.m.*, I., 128–129. p.
- ⁴³ ADV, 4 M 282. Rapport du 15 novembre 1914.
- ⁴⁴ KUNCZ: *i.m.*, I., 167. p.
- ⁴⁵ ADV, 4 M 290, Règlement de Noirmoutier, 1er février 1915.
- ⁴⁶ Vö. FARCY: *i.m.*, 205. p.
- ⁴⁷ ADV, 4 M 282, Rapport du directeur de l’Ile d’Yeu, 5 mars 1915.
- ⁴⁸ Archives Nationales F1a/4614 Circulaire du 20 décembre 1914.
- ⁴⁹ KUNCZ: *i.m.*, II., 7. p.
- ⁵⁰ NÉMETH Andor: Emlékezés Kuncz Aladárról, *Nyugat*, 1933/13–14.; L. <<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00560/17518.htm>> (letöltve: 2014. 03. 15.).
- ⁵¹ LŐRINCZI László: *Utazás a Fekete kolostorhoz. Irodalomtörténeti riport*, harmadik, bővített kiadás, Polis Kiadó, Kolozsvár, 2011, 30–48. p.
- ⁵² Többek közt Louis Troussier-nak a 24. jegyzetben már említett, *La guerre vue de Noirmoutier* című háborús naplójával.
- ⁵³ Helyesen: Collinet, aki borkereskedő volt Noirmoutier-ban. Bérelte a vár némely helyiségét a várostól. (A háború alatt a várostól a kormány vette át a várat, azelőtt bárki bérelhetett helyiségeket benne. L. Registres de délibération, 1914/366 Mairie annexe de Noirmoutier, Herbaudière.)
- ⁵⁴ KUNCZ: *i.m.*, II., 26. p.
- ⁵⁵ *Le Monastère noir: souvenirs de captivité à la citadelle*, traduction et adaptation du hongrois par Ladislas GARA et Marie PIERMONT, préf. de Jacques de LACRETELLE, Gallimard, Paris, 1937. A regény francia fordítása külön tanulmány tárgya lehetne. Itt csak annyit szeretnék jelezni, hogy mára több szempontból is elavult. Ráadásul a francia változat amúgy sem teljes. A művet talán a fordítók, talán a Gallimard szerkesztői csonkították meg, kihagyták belőle mind a franciák militarizmusára, mind a francia kormány internálási politikájára, illetve Clémenceau-ra vonatkozó bíráló részeket. Ugyanez a csonkolt szöveg látott napvilágot 1999-ben is (*Le Monastère noir*, préf. de László LŐRINCZI, L’Étrave, Beauvoir-sur-Mer [Vendée], 1999). A két teljes szöveg összevetése fordításkritikai feladat, a hiányzó részek pótlása a regény újrafordításra várul. Felhívom még a figyelmet a fordítók eljárására, akik a *francia fogság* kifejezést a korban francia nyelvterületen sokszor előforduló *camp de concentration* megnevezéssel adták vissza. Ez a megoldás túlmutat a fordításkritika hatáskörén. Vö. JENEY Éva: Fekete irodalom, *Literatura*, 2014/1., 28–42. p.
- ⁵⁶ ADV, 4 M 290. Rapport du chef du dépôt, 25 août, 1918.
- ⁵⁷ GOFFMANN, Erwing: *Asylums*, Anchor Books, 1961.